

*Вадим Золотарьов (Харків), кандидат технічних наук, доцент Харківського нац. університету радіоелектроніки.
Олег Бажан (Київ), кандидат історичних наук, ст. науковий співробітник відділу історії державного терору радянської доби Інституту історії України НАН України*

ВІД ОДЕСИ ДО ТОКІО. ТРАЄКТОРІЯ ДОЛІ ЧЕКІСТА ГЕНРІХА ЛЮШКОВА

Серед когорти співробітників радянських органів держбезпеки, уродженців Одеси, досить виразно вирізняється перший начальник Секретно-політичного відділу ДПУ УСРР Генріх Самійлович Люшков. Висвітлення суперечливих та невідомих фактів біографії Г. Люшкова на основі сучасних праць та архівних документів і матеріалів дозволяють пролити світло і на діяльність державно-політичного карного органу уряду більшовиків на Одещині на

початку 1920-х рр. Генріх Люшков народився у лютому 1900 р. в місті Одесі тодішньої Херсонської губернії. Його батько був робітником-кравцем, мати - Рахіль Соломонівна за професією - «модистка», вони виховували п'ятеро дітей [3, ф. Р. 6452, оп. 1, спр. 7652, арк. 10, 10 зв., 99].

Незважаючи на злидні, Люшкови намагалися дати дітям добру освіту. Генріх з 1908 р. навчався у шестикласному початковому казенному училищі, після закінчення якого у 1915 р. працював конторником в конторі та одночасно навчався на вечірніх загальноосвітніх курсах, які закінчив у 1916 р. [1, ф. 12, спр. 310, арк. 20]. З 1917 р. Генріх працював переписувачем в одеській автомобільній конторі Суханова і того ж року, за власним визнанням, старшим братом Саш-

ком «був утягнутий у революційну бурю та вступив до бойової дружини соціалістичної молоді і потім в липні 1917 р. - у партію. Брав участь в боях 1 грудня 1917 року та 14-15-16 січня 1918 року при захопленні влади радою. З наступом німців та переходом у підпілля залишаюсь в Одесі та продовжую працювати разом з т. Корнюшиним (У 1918-1919 - член підпільного Одеського комітету партії та ВРК. - авт.) та іншими...У лютому 1919 року при розгромі білогвардійцями підпілля був заарештований тоді, коли направлявся на явку. З-під варти втік та, отримавши документи, через Миколаїв прибув до Катеринославського губкому, а звідти до загальноміського комітету до тов. Амосова (у 1919 р. - член Катеринославського губкому партії. - авт.). Виявив бажання піти до Червоної Армії та був направлений під Миколаїв, після здобуття якого був зарахований до 1-го Миколаївського радянського полку червоноармійцем-політпрацівником» [1, ф. 12, спр. 310, арк. 20].

Судячи з цього фрагменту автобіографії Люшкова, можна зробити висновок, що на початку березня 1919 р. він у складі бригади отамана М.О. Григор'єва брав участь у штурмі Миколаєва, який боронила німецька дивізія генерала Зак-Гальгаузена. Наказ №1, який підписав у звільненому місті, повідомляв: «Будь-яка агітація проти радянської влади, проти окремих національностей, а також заклики до погромів будуть каратися смертю... Вторгнення будь-кого до чужого двору або житла без згоди на те господаря будуть каратися смертю» [4, с. 163]. Одним з тих, хто мав слідкувати за революційним порядком у місті, і був політпрацівник Люшков.

У березні 1919 р. партпрацівник Люшков і був відряджений до Києва на Центральні військово-політичні курси Наркомвійськ України. Переїзд до Києва врятував йому життя, адже невдовзі отаман Григор'єв підняв повстання проти радянської влади та почав знищувати комуністів і осіб єврейської національності. По завершенню курсів у липні 1919 р. у званні відповідального політпрацівника вирушив на фронт, що проходив поблизу ст. Жмеринка. Наприкінці липня 1919 р. тут точилися запеклі бої між РСЧА та Армією УНР. Червоні намагалися за будь-яку ціну утри-

мати Жмеринку, бої точилися до 30 липня, але захопити Жмеринку війська УНР не змогли.

«Пробувши з місяць на фронті, - як свідчив Люшков, - був відкликаний та відряджений у розпорядження губвійському» [1, ф. 12, спр. 310, арк. 20] (губернські військові комісаріати, були державними органами місцевого військового управління). Згодом Люшков був прикомандирований до Київського губпарткому у якості помічника військового організатора. Після захоплення Києва (31 серпня 1919 р.) Збройними силами Півдня Росії Г. Люшков був відряджений у розпорядження політвідділу 14-ї армії до Брянська. В якості уповноваженого особливого відділу 57-ї стр. бригади РСЧА Люшков переїздить до Одеси для роботи в губернській ЧК. Свою роботу в Одеській губчека він розпочав у повітовому центрі Тирасполі. Місцеву повітову надзвичайну комісію, а точніше – «таємний відділ» з 25 серпня 1920 р. очолював Марк Борисович Корнєв (Капелюс). У Тирасполі Генріх Люшков пройшов перші сходинки чекістської кар'єри: з 15 вересня 1920 р. - уповноважений з військових справ; з 29 жовтня 1920 р. – т.в.о. заступника завідувача підвідділом; з 18 листопада 1920 р. – завідувач інформаційно-реєстраційною частиною [2, ф. 288, оп. 7, спр. 916, арк. 6].

Характеризуючи роботу Люшкова у Тирасполі, голова ДПУ УСРР В.А. Балицький згодом писав: «У 1920 р., будучи уповноваженим по шпигунству на румунському кордоні у Тирасполі, тов. Люшков ліквідував цілий ряд шпигунських груп, зв'язаних з білогвардійцями Ємельяновим, Батуриним та іншими» [1, ф. 12, спр. 310, арк. 1]. 23 квітня 1921 р. Люшков обійняв посаду т.в.о. заступника завідуючого Вознесенським таємним підвідділом [2, ф. 288, оп. 7, спр. 916, арк. 6] і «під час операції по боротьбі з бандитизмом у Вознесенському повіті був поранений» у ліву руку. Після поранення він був відкликаний до Одеси, де з 23 травня 1921 р. став працювати помічником начальника організаційного відділку адміністративно-організаційної частини губчека [2, ф. 288, оп. 7, спр. 916, арк. 6].

Переїзд з провінції до губернського центру відбувся, напевно, завдяки клопотанням перед головою губчека Максимом

Абельовичем Дейчем того ж таки Марка Корнева. Останній 3 травня 1921 р. очолив адміністративно-організаційну частину губчека та формував власну команду. Коли ж 8 червня М. Корнев був призначений начальником секретно-оперативного відділу та заступником голови Одеської губчека, то Г. Люшков через три дні пересів у його крісло та став виконувати обов'язки начальника адміністративно-організаційного відділу Одеської губчека [2, ф. 288, оп. 7, спр. 762, арк.1-4; спр. 916, арк.6]. Цей чекістський підрозділ займався питаннями внутрішньої організаційної побудови, дисципліни, прийомом і звільненням співробітників, винесенням адміністративних розпоряджень. Згодом обіймав посади: помічника начальника оргвідділу та начальника інспекційної частини Одеської губчека (з 15 липня 1921 р.); начальника адміністративно-оргвідділку (з 1 листопада 1921 р.); старшого інспектора загальної адмінчастини (з 22 березня 1922 р.) [2, ф. 288, оп. 7, спр. 916, арк.6].

На посаді начальника адміністративно-організаційного відділу Одеської губчека Г. Люшков опікувався організацією роботи з особовим складом. У 1921 р. в УСРР проходила тотальна чистка партійних лав, під час якої в Одесі з числа членів і кандидатів у члени КП(б)У було виключено понад дві тисячі осіб. Постраждали і чекісти. За меркантильність були виключені з партії та звільнені з ЧК Т. Берлага, П.Унчар, А.Фішер; як «психічно неврівноважений» – А. Якобі, як «кримінальний злочинець» – Гиріс-Зільберберг; як «бандит» – Ф. Касаткін; як «кокаїніст» – М. Киришек. Чекіста Некрасова позбавили партійного квитка «за привласнення чужого майна». Покинув лави КП(б)У і ЧК і Ілля Хусид, який наганяв жах на одеситів своєю участю у розстрілах.

Існував компромат і на голову губчека М.А. Дейча. 3 червня 1921 р. громадянин Яновський повідомив контрольний відділ Одеського губкому КП(б)У, який бачив на власні очі, як до квартири голови губчека занесли шампанське та бочку з вином. Коли ж якась санітарка з госпіталю стала протестувати проти неприхованої демонстрації «буржуйської розкоші», то її хотіли заарештувати чекісти. Контрольний відділ ухвалив постанову: «Всі члени комуністичного осе-

редку та позапартійні товариші, які були присутніми під час підвозу вина на квартиру тов. Дейча, повинні подати заяву». Але зв'язуватися з всесильним чекістом ніхто не забажав [5, с. 38].

Якщо «грішили» чекісти-комуністи, то що було казати про чекістів-позапартійних! За обставин, що склалися 15 грудня 1921 р., новий голова Одеської губчека Семен Семенович Дукельський звернувся «До всіх співробітників і співробітниць ОГЧК» з письмовою відозвою: «Надзвичайна комісія, яка висунута на арену історії розвитком революції та загостренням класової боротьби, виконуючи пряме призначення – огороження молодії Радянської республіки від прихованих задумів і підступів контрреволюції та застосування до останньої революційної розправи, природно, зімкнула навколо себе кращі прошарки пролетаріату, які кровно зацікавлені в кінцевій перемозі революції. Разом з тим слід визнати, що період переможної ходи Червоної армії та зміцнення радянської влади, особливо на Україні, супроводжувався потоком всіляких авантюристів, політичних спекулянтів та, взагалі, любителів погріти руки, також не лишила в стороні бойового органа диктатури пролетаріату, який також був захоплений цією стихією. З одного боку, елемент нешкідливий, що намагається як-небудь пристосуватися, забезпечити своє повсякденне животіння, чужий будь-яких не тільки революційних думок, але і дій. Він просякнутий до мозку костей обивательською ідеологією та здатний із-за кута підлю хихикати в кулак, радіючи нашим невдачам. З другого боку, елемент, який не тільки нічого спільного з нами не має, але і готовий інколи встати на нашому шляху. Він не втратив зв'язку з ворожим нам класом, але навіть вийшов з його середовища. Можливо, він проліз до форту пролетарської фортеці, щоб підірвати її зсередини. І ті і інші нам шкідливі, обидва однаково небезпечні. Констатуємо наявність такого елемента ми не можемо обійти такий факт мовчанням. І ми кажемо – орган революційних репресій повинен бути очищений від сміття, докорінно повинен бути перевірений особовий склад Одеської губчека. Не маючи можливості провести чистку подібно до про-

веденої кампанії чистки партії за участю широких мас трудящих, оскільки за родом роботи ми цього зробити не можемо, ми обмежимося чисткою наших співробітників за допомогою власних сил... Залізною мітлою повинні бути вичищені всі негідні елементи...

Чистці підлягають всі позапартійні співробітники та співробітниці ОГЧК, окрім колишніх комуністів, які залишені на роботі як такі, що підверглися партійній чистці.

Відповідні розпорядження розсилаються по повітовим чека, де організуються комісії:

1. По Тираспольській Почека (повітовій чека – авт.) та ОВР (особливому відділу охорони румунського кордону - авт.) – т.т. Пейзнер, Смирнов і Карасьов – Уповноважений Центральної Комісії т. Люшков...

Наше завдання в цій чистці - виявити той елемент, якому не місце в бойовому пролетарському органі, і цю обставину повинні твердо пам'ятати ті товариші, яким доручено профільтрувати позапартійну масу ОГЧК. Керуватися в цій відповідальній роботі лише інтересами революції з повним усвідомленням відповідальності та серйозності покладених завдань. Зведенню особистих рахунків не повинно бути місця. І в цьому відношенні необхідне виявлення суголосності та максимум свідомості» [8, с.505-506].

Про особисте життя Люшкова в Одесі відомо небагато. Поселився він окремо від рідні, у 1921 р. втратив батька. Його мати пізніше свідчила, що «після смерті мого чоловіка я жила на кошти старшої дочки Нюри, яка заробляла шитвом. Трохи допомагала мені дочка Єлизавета, яка навчалася тоді та водночас заробляла тим, що давала уроки; трохи та інколи допомагали Семен і Генріх, які з нами в Одесі не жили» [3, ф. Р. 6452, оп. 1, спр. 7652, арк. 36]. Старший брат Семен також був комуністом. У 1918 – 1919 рр. він працював в підпіллі у Миколаєві, Одесі, Кривому Розі. 1920 року, будучи членом Криворізького повітового парткому, вступив добровільно до 1-ї кінної армії, воював на польському та врангелівському фронтах. Потім «був кинутий на боротьбу з бандитизмом у Запоріжжя, де захворів та був відправлений на лікування до Одеси». В Одесі С.С. Люшков

працював в робітничо-селянській інспекції та прокуратурі, а про свої стосунки з братом згодом писав так: «до 1921 р., тобто до своєї хвороби, я був беззаперечним авторитетом для брата. З 1921 по 1927 рік, через те службове становище, яке став займати брат, він став цілком незалежним і замкненим для мене» [3, ф. Р. 6452, оп. 1, спр. 7652, арк. 25 зв. 29].

На початку червня 1922 р. Люшков став обіймати посаду начальника секретно-оперативної частини та одночасно заступника начальника Первомайського повітового політвідділу. У 1921 р. Первомайський повіт вважався «вогнищем бандитського опору», так в цій місцевості діяли повстанські загони отаманів, як місцевих, так і прибулих з Подільської губернії. Взимку та навесні 1922 р. спецслужбам вдалося ліквідувати найбільші повстанські ватаги. Був знищений і найвідоміший повстанський загін Кирила Бондарука (псевдо - отаман Лихо) у 60 шабель. Втім у Первомайському повіті продовжували діяти невеличкі збройні загони отаманів Орлика, «Чорної Бороди», Романа Бабія. Боротися з цими загонами і довелося Генріху Самійловичу. В його нагородному листі відзначалося, що «у 1922 р. під керівництвом тов. Люшкова була ліквідована петлюрівська організація в Первомайському повіті, яка складалася з осколків банд петлюрівських отаманів Бондарука та інших» [1, ф. 12, спр. 310, арк. 2].

Участь у боротьбі з повстанцями на Первомайщині сприяли зміцненню авторитету Люшкова у чекістських колах. В одній з атестацій того періоду відзначалося: «Фактичний керівник. Виявляє характер, колосальну ініціативу. Виявляє вміння добирати працівників і керувати ними. Має організаторські та адміністративні здібності в повній мірі. Здібності в секретно-оперативній роботі вельми добрі. Роботящий, працездатний на всі 100 %. Має заслуги за організаторську та оперативну роботу. Безумовно слід лишити на тій же посаді. Через свою працездатність можна використовувати на самостійній відповідальній роботі начальника відділу. Енергійний та дисциплінований. Наполегливий, витриманий. Вміє визнавати свої помилки та зробити висновки. Відношення до товаришів по службі та до підлеглих вельми добре. Взаємовідносини з вищими інстанціями органів

ДПУ чудові. Політично високо розвинений. Вміє проявляти такт у підході до роботи, чесний, має суворо витриману вдачу» [1, ф. 12, спр. 310, арк.11].

У Первомайську Генріх Самійлович працював недовго. З санкції ДПУ УСРР він був відряджений у розпорядження Подільського губвідділу ДПУ. Головою Подільського губернського відділу ДПУ у той час працював латиш Леонід Михайлович Заковський (Генріх Ернестович Штубіс), який у 1920 – 1921 рр. був начальником особливого відділу та секретно-оперативної частини Одеської губчека. Він - то і викликав до себе у Вінницю з Одеси кількох близьких до нього по службі колег, в тому числі і Люшкова. Очолюючи секретно-оперативну роботу Подільського губвідділу ДПУ, Люшков брав участь у ліквідації загонів повстанських отаманів Хмари, Харченка, Гальчевського, Ковбасюка. За успішну боротьбу з «політбандитизмом» повпредством ДПУ на Правобережній України Люшкову була оголошена подяка. Після розформування губерній та утворення на їх місці округів Люшков 1 серпня 1925 р. був затверджений на посаді начальника Проскурівського окружного відділу ДПУ, але вже у вересні 1925 р. був відкликаний до ДПУ УСРР [2, ф. 288, оп. 7, спр. 916, арк. 6 зв.].

7 жовтня 1925 р. Генріх Самійлович прибув до Харкова і був призначений начальником інформаційно-повідомного відділу обліково-повідомного управління ДПУ УСРР. На початку травня 1930 р. він очолив секретний відділ ДПУ УСРР, співробітники якого були задіяні у реалізації чекістської операції «Весна», внаслідок якої у 1930-1931 рр. було засуджено кілька сот червоних командирів – колишніх офіцерів царської армії. Успіхи у фабрикації матеріалів справи «Весна» та «Українського національного центру» сприяли чекістському зростанню Генріха Люшкова. 17 серпня 1931 р. він був призначений помічником начальника секретно-політичного відділу ОДПУ СРСР. Відомо, що упродовж травня-червня 1933 р. він особисто допитував колишнього наркома освіти УСРР Олександра Шумського, намагаючись зробити з нього керівника «Української військової організації». Одночасно він керував «агентурною розробкою» Михайла Грушевського.

Наприкінці серпня 1936 р. Г.С. Люшков був призначений начальником Управління НКВС по Азовсько-Чорноморському краю. На теренах сучасних Ростовської області та Краснодарського краю Російської Федерації Люшков займався арештами та примусовими виселеннями до Казахстану «троцькістів і правих» [6, с. 216], таємно «споглядав» за поведінкою Михайла Шолохова [9, с. 90]. На початку липня 1937 р. його було нагороджено орденом Леніна за «зразкове та самовіддане виконання завдань Уряду». У Москві Люшков, крім вручення ордена Леніна, отримав і... нове призначення – начальника Управління НКВС по Далеко-Східному краю (ДСК). Одночасно з плануванням масових арештів в лавах ВКП(б), РСЧА та НКВС, Люшков опікувався виселенням корейців із Далеко-Східного краю. Наприкінці жовтня 1937 року було виселено з регіону до Середньої Азії 171781 осіб корейської національності [6, с. 651]. У розпал Великого терору 26 травня 1938 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову «Про працівників НКВС», у якій, зокрема, відзначалося:

«4. Звільнити тов. Люшкова Г.С. від роботи начальника УНКВС Далеко-Східного краю, з відкликанням його для роботи в центральному апараті НКВС СРСР.

5. Затвердити начальником УНКВС ДСК т. Горбача Г.Ф., звільнивши його від посади начальника УНКВС Новосибірської області» [6, с. 538].

Таке рішення вищого політичного керівництва країни насторожило Генріха Самійловича. Підлеглим він повідомив, що вирушає у службове відрядження, а саме інспектувати УНКВС Приморської області та прикордонні загони. Прибувши до 59-го Пос'єтського прикордонного загону НКВС, Люшков заявив, що в ніч на 13 червня 1938 р. за особистою вказівкою наркома Єжова він має зустрітися біля кордону з важливим агентом. Цей інформатор добре володіє російською мовою і тому зустрінеється з ним Генріх Самійлович наодинці та передасть йому грошову винагороду. Люшков натягнув зверху на мундир сірий комбінезон, сховав у кишені два пістолет та ввечері 12 червня вирушив у напрямку японського кордону. Супроводжував його, як це

завжди бувало під час відвідин кордону, заступник начальника 3-го відділу УНКВС ДСК, лейтенант держбезпеки К.М. Стрелков. Пройшовши кілька сот метрів, Люшков наказав своєму супутникові залягти на відстані у 300 метрів від міста зустрічі та пішов у туман [7, с. 136].

Генріх Люшков перейшов радянсько-маньчжурський кордон і був затриманий прикордонниками Маньчжоу-Го 13 червня 1938 р. о 5.30 ранку (за іншими джерелами, о 9.30 ранку) у прикордонному районі Консюн провінції Циндао (в районі озера Хасан). При затриманні опору не чинив і відразу заявив, що є високопосадовцем в радянських органах держбезпеки. Інформацію про затримання перебіжчика було передано до генерального штабу сухопутних військ у Токіо. 3 2-го (розвідувального) відділу генштабу надійшла команда доставити Люшкова в Токіо. У столиці Японії він був допитаний представниками російського сектора 2-го відділу генштабу, майором Котані. Останній тривалий час працював в японському посольстві в Москві та добре розумів, який «великий птах» потрапив до них у полон [11, с. 92]. Головною причиною своєї втечі Люшков назвав неминучий арешт.

1-го липня 1938 р. відділ інформації Військового міністерства поширив повідомлення: «13 червня о 5 годині 30 хвилин комісар державної безпеки 3-го рангу, начальник Далекосхідного управління НКВС Люшков, відчуваючи небезпеку в обстановці жорстокої «чистки», та з метою отримання захисту у нашої держави перейшов маньчжурсько-радянський кордон в районі міста Консюн. Люшков заарештований прикордонною охороною Маньчжоу-Го» [12]. 13 липня 1938 р. в токійському готелі «Санно» відбулася прес-конференція Люшкова. Після прес-конференції Генріх Самійлович оселився в виллі в Токіо під охороною японських спецслужб та почав складати різноманітні довідки про НКВС, внутрішньополітичну ситуацію в СРСР, радянсько-німецькі відносини та дислокацію частин ОЧДСА. У серпні 1938 р. на шпальтах щотижневика «Гайдзі геп по» з'явилося інтерв'ю з Генріхом Самійловичем, у якому він так пояснював причини своєї втечі: «Чому я, людина, яка займала одну з керівних посад в органах влади «Рад», зважилася на такий крок, як втеча? Насампе-

ред я рятувався від чистки, яка ось-ось мала мене торкнути-ся. Напередодні я отримав наказ про переведення на місце служби до Москви та директиву про негайне відбуття туди. Разом зі мною аналогічну телеграму отримав секретар Далекосхідного крайкому ВКП(б) Стацевич. Незадовго перед цим до Москви був викликаний і страчений секретар Далекосхідного крайвиконкому Легконравов. Виклик керівних співробітників до Москви з попереднім арештом став останнім часом звичайним явищем. У якості приклада можна навести арешти начальника УНКВС Ленінградської області Заковського, наркома внутрішніх справ України Леплевського, наркома внутрішніх справ Білорусії Б. Бермана, начальника УНКВС по Свердловській області Дмитрієва та інших. Всі вони належали до керівної ланки чекістів «старого призову», до якого належу і я. Я відчував, що найближчим часом така ж доля чекає і на мене. Я став готуватися до втечі, організував відрядження в район кордону. Спочатку я планував перехід в районі Гродеково, але кінець кінцем перейшов кордон в районі Пос'єта. Я багато міркував перед тим, як піти на таку надзвичайну справу, як втеча з СРСР. Переді мною була дилема: або, подібно багатьом членам партії і радянським працівникам, бути обмовленим і розстріляним як ворог народу; або присвятити залишок свого життя боротьбі зі сталінською політикою геноциду, яка приносить у жертву радянський та інші народи. Моя втеча поставила під удар мою родину та друзів. Я свідомо пішов на цю жертву для того, щоб хоч якось прислужитися звільненню багатостраждального радянського народу від терористичного та диктаторського режиму Сталіна.

...Великі мої злочини перед народом, оскільки я сам був одним із учасників цієї страшної сталінської політики, яка знищила багатьох і багатьох радянських людей. Нема особливого сенсу казати про те, що сам факт моєї втечі буде викладений як те, що я шпигун і наймит, який продався Японії... Але у мене не було і немає інших цілей втечі, окрім тих, про які я вже казав.

Чому я обрав Японію? Я працював на Далекому Сході, тобто важливу роль відіграв географічний фактор. Я вдяч-

ний країні, яка прийняла мене як політичного втікача та надала мені притулок. Не так вже рідко супротивники того політичного режиму, який панував на їхній батьківщині, змушені втікати зі своєї країни. Керівництво більшовицької партії на чолі з Леніним під час боротьби з царизмом довгий час мали політичний притулок у капіталістичних країнах і використовували матеріальну допомогу цих країн у боротьбі за свій народ і не соромилися цього. Так, я – зрадник, я зрадив Сталіна, але не свій народ і не свою батьківщину» [11, с. 95-96].

Втеча Г.С. Люшкова була сильним ударом по наркомуні внутрішніх справ СРСР М.І. Єжову, на якого партійний ареопаг поклав усю відповідальність за цю надзвичайну пригоду. Пізніше він писав Й.В. Сталіну: «Вирішальним був момент втечі Люшкова. Я буквально божеволів. Викликав Фриновського та запропонував разом поїхати доповідати Вам. Один був не в силах. Тоді ж Фриновському я сказав: «Ну, тепер нас міцно покарають... Я розумів, що у вас повинно скластися насторожене ставлення до роботи НКВС. Воно так і було. Я відчував це весь час... Провина моя в тому, що сумніваючись у політичній чесності таких людей, як колишній начальник УНКВС ДСК зрадник Люшков... не прийняв достатніх чекістських запобіжних заходів і тим самим дав можливість Люшкову сховатися в Японії» [10, с. 170].

Свою злість Єжов зірвав на людях Люшкова. До Хабаровська був терміново відряджений Фриновський. Першим був заарештований Костянтин Миколайович Стрелков, від якого вимагали «правдивих свідчень про те, як він сприяв втечі за кордон зрадника Батьківщини» [7, с. 141].

2 липня 1938 р. було ув'язнено начальника УНКВС ДСК, майора державної безпеки Григорія Марковича Осиніна-Вінницького. Він був засуджений на смерть Військовою Колегією Верховного Суду СРСР 26 січня 1940 р. та розстріляний наступного дня о пів на другу ночі. Начальника УНКВС по Амурській області, капітана держбезпеки Марка Ілліча Говлича знімуть з посади в день втечі Люшкова, згодом позбавлять партійного квитка «за зв'язок з ворогом народу Люшковим», заарештують 29 липня 1938 р. та розстріляють

20 вересня 1938 р. 9 вересня 1938 р. заарештують начальника 11-го (водного) відділу УНКВС ДСК Івана Миколайовича Євтушенка, 1899 р. н., уродженця станиці Незамаївської Кубанської області. 10 травня 1941 р. військовим трибуналом військ НКВС він буде засуджений до 10 років позбавлення волі (помер у таборі 22 травня 1943 р.). Потраплять за ґрати й інші відповідальні співробітники УНКВС ДСК «доби Люшкова» – начальник 10-го (тюремного) відділу УДБ, лейтенант держбезпеки Вольдемар Петрович Крумін; колишній начальник УНКВС Приморської області, капітан держбезпеки Михайло Йосифович Диментман; начальник особливого відділу НКВС Тихоокеанського флоту, капітан держбезпеки Віктор Йосифович Осмоловський; заступник начальника особливого відділу НКВС ОЧДСА, капітан держбезпеки Леонід Михайлович Хорошилкін.

Тим часом Генріх Самійлович Люшков став шукати в собі хист журналіста. Його перша аналітична стаття під назвою «Критика XVIII з'їзду ВКП(б)» вийшла в травневому номері «Кайдзо» за 1939 р. Полковник Ябе Чута у бесіді з американським істориком Елвіном Куксом згадував, що Люшков був людиною дуже працездатною. Бувало, що перекладачі не встигали переводити до 40 рукописних сторінок тексту, підготовлених Люшковим упродовж дня. У Токіо Люшков працював в цивільній установі «Това кенку дже» в бюро по вивченню Східної Азії, яке було підпорядковане 2-му (розвідувальному) відділу генштабу. Він спеціалізувався на вивченні політико-економічного життя СРСР. Іноді Люшков інкогніто з'являвся в Маньчжурії, де брав участь у підготовці японських розвідувальних операцій проти СРСР. Зокрема у вересні – жовтні 1944 р. він проживав у Харбіні в готелі «Нью-Харбін» під іменем японця Като Тадасі.

У лютому – березні 1945 р. начальник харбінської військової місії генерал Дої пропонував генштабу через штаб Квантунської армії перевести Люшкова на постійну роботу до Маньчжурії, але 2-й відділ не погодився з цією пропозицією. Японські розвідники вважали, що сам факт перебування колишнього чекіста в Харбіні може стати відомим радянській розвідці, що призведе до непередбачених наслідків. Втім на-

прикінці липня 1945 р. за вказівкою начальника 2-го відділу японського генштабу генерала Арісуе Люшкова перевели до Дайрену. Із Токіо до Чанчуня Люшков прибув літаком. Два дні прожив в готелі «Ямато» під прізвиськом Като і вранці 8 серпня у супроводі свого постійного перекладача Такая Канузо відбув пасажирським потягом до Дайрену. На залізничному вокзалі його зустрів начальник японської військової місії Такеока Ютака. Після недовгої бесіди Люшков з перекладачем Такая та співробітником японської військової місії виїхали до Порт-Артуру. Тут їх розмістили в місцевому готелі «Огонзан», а потім переправили на дачу у передмісті.

Довідавшись про те, що радянські війська перейшли кордон, Люшков терміново перебрався до Дайрену та став вимагати свого переведення до Токіо. У Дайрені Люшкова під прізвиськом Ямогучі Хасимото розмістили в готелі «Ямато» та наказали чекати. Під цим прізвиськом він, як співробітник японської військової місії, відвідував їдальню дайренської військової місії [7, с.139]. Після вторгнення радянських військ до Маньчжурії пошук Люшкова активно вело управління контррозвідки «Смерш» Забайкальського фронту під керівництвом генерал-лейтенанта О.А. Вадіса та оперативні групи територіальних органів держбезпеки прикордонних управлінь, діючих на теренах Маньчжурії. Незважаючи на кропітку пошукову роботу вийти на Люшкова вдалося лише у жовтні 1945 р., у тому числі внаслідок зізнань японських полонених.

Допитаний 25 листопада 1945 р. колишній начальник Дайренської японської військової місії Такеока Ютака розповів, що 15 серпня він відвідав начальника штабу оборони Квантунського півострова генерала-лейтенанта Янагіте Гендзо для того, щоб вирішити долю Люшкова. Такеока запропонував генералу чотири варіанти розв'язання проблеми. Варіант перший: враховуючи неабиякі заслуги Генріха Самійловича перед Японією, допомогти йому втекти з Маньчжурії. Варіант другий: якщо Радянський Союз буде вимагати видачі збіглиго чекіста – видати його та цим задобрити майбутніх переможців. Варіант третій: полишити Люшкова напризволяще долі – «нехай виплутується як

хоче». Варіант четвертий – умертвити. Рішення Янагіте було жорстоким та однозначним – Люшков не повинен потрапити до рук радянських спецслужб. 19 серпня 1945 р. о 21 годині Такеока разом із своїм підлеглим Івамото відвідав Генріха Самійловича у готелі та запропонував йому зайти до японської військової місії, щоб обговорити його справу. «Прийшовши втрюх до мого кабінету, що знаходився на другому поверсі, - давав свідчення Такеока, - ми близько двох годин вели з ним розмову про те, як з ним вчинити, адже частини радянської армії незабаром можуть бути в Дайрені... Я завів розмову про те, щоб він вчинив самогубство, вказуючи на безвихідність ситуації, що склалася. Але Люшков відмовився від самогубства і знову наполегливо вимагав створити йому умови для втечі. Зробивши вигляд, що я не заперечую проти втечі, я запропонував йому пройти у порт, нібито підшукати для цього потрібне судно. Спустившись з другого поверху у двір, я швидко зайшов уперед і нагло вистрелив йому у ліву частину грудей з браунінгу. Він упав. Це було приблизно об двадцять третій годині 30 хвилин».

Про подальші події давав свідчення 2 грудня 1945 р. начальник розвідувального відділу тієї ж місії Арімиця Кадзуо: «Приблизно о двадцять третій годині у дворі місії роздався постріл... Вибігши у двір, я побачив біля парадного входу людину в цивільному, яка лежала на землі. Над нею стояли Такеока та Івамото. В руці Такеоки був браунінг. Такеока наказав нам віднести труп на задню частину двору. Коли ми стали його піднімати, людина застогнала. Такеока наказав мені задушити цю людину, але я відмовився це робити. Тоді Такеока наказав застрелити його. Я взяв його пістолет і пострілом у скроню вбив цю людину». Тією ж ночі Такеока прибув на квартиру Янагіте та доповів йому про вбивство Люшкова та запропонував піддати його тіло кремації під видом японського військовослужбовця-самогубця Ямогучи Тосикадзу, оформивши всі необхідні для цієї справи документи. Янагіта погодився на це і тут же, у присутності Такеоки, зателефонував начальнику шпиталю полковнику Іосимурі Фуміо зробити все як слід. Цей наказ було виконано, про що зберігся документ у справах Дайренсько-

го крематорію: «Причина смерті – смертельне поранення із револьвера в область серця. Хто проводить кремацію – начальник загону 15518 Іосимура Фуміо. Померлий – Ямогучи Тосикадзу. Клас кремації – 2-й клас, як військовослужбовець, безкоштовно. Дата кремації – 20 серпня 1945 року» [13].

Того ж дня урна з прахом Люшкова-Ямогучи була доставлена до військової місії, звідки за розпорядженням Такеоки була відправлена до буддійського храму. Так закінчилося життя втікача, одного з керівників органів радянської державної безпеки, який завдав вагому репутаційну шкоду сталінському режиму.

Література:

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління
3. Державний архів Харківської області.
4. Анулов Ф. Союзный десант на Украине // Черная книга. Сборник статей и материалов об интервенции Антанты на Украине в 1918-19 гг. Под ред. А. Шлихтера. Харьков, 1925.
5. Зинько Ф.З. Кое-что из истории Одесской ЧК. Одесса, 1998.
6. Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. 1937 – 1938. Москва: МФД, 2004.
7. Николаев С. Выстрелы в спину // Дальний Восток. 1991. №3. С. 136 .
8. Одеський мартиролог. Одеса, 1999.
9. Попов Б.С., Оппоков В.Г. Бериевщина // Военно-исторический журнал. 1990. № 3.
10. Сталинское политбюро в 30-е годы. Сборник документов / Составители О.В. Хлевнюк и др. Москва, АИРО-XX, 1995.
11. Трёхсвятский А.В. Дело Люшкова // Россия и АТР. Владивосток, 1998. № 1.
12. Цветов В. Почему не расцвела хризантема? // Совершенно секретно. 1991, № 6.
13. Чумаков Н. Класс кремации-второй // Совершенно секретно. 1992. № 5.